

Makale Türü: Araştırma Makalesi

PROF. DR. FUAT SEZGİN'İN KUR'AN TARİHİ ve TEFSİR İLMİNE KATKILARI

Ziya ŞEN¹

Öz

Bu çalışmada öncelikle Prof. Dr. Fuat Sezgin'in hayatına dair ele aldığımız konu ile ilgili bazı hususlar üzerinde durulacaktır. Sonra onun tefsir ilmi ile ilgili çalışmalarından tahkiklerini yaptığı şu üç eser ele alınıp incelenecektir: Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ et-Teymî el-Basrî'nin Mecâzü'l-Kur'ân'ı, Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bakillâni'ye ait el-İntisâr li'l-Kur'ân adlı çalışma ve Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî el-Ezdi'ye ait en-Nâsîh ve'l-Mensûh fi'l-Kur'ân isimli eser. Daha sonra onun Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar adlı çalışması ile Arap-İslam Bilimleri Tarihi isimli hacimli eserinin Kur'an ve Tefsir ilmi ile ilgili bölümü değerlendirilecektir. Son olarak Sezgin'in bazı makaleleri irdelenecek ancak önemine binaen bazı eserleri üzerinde daha fazla durulacaktır. Daha sonra bu çalışmaları bağlamında onun tefsir ilmine katkıları, bilimsel tefsire karşı tutumu, Kur'an tasavvuru, Kur'an Tarihi ve Filolojik Tefsir konusundaki görüşleri ele alınacaktır. Prof. Dr. Fuat Sezgin'in eserleri tanıtılırken konumuzla yakından ilgili olan hususlarda daha fazla bilgi verilmeye çalışılacak, görüşleri de eserleri ve farklı vesilelerle yaptığı konuşmalar üzerinden tespit edilip değerlendirilme yönüne gidilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Tefsir, Kıraat, Buhari

PROF. DR. FUAT SEZGİN'S CONTRIBUTIONS TO THE KNOWLEDGE OF QUR'AN HISTORY, RECITATION AND COMMENTARY

Abstract

In this study, firstly, we will focused on some issues about Fuat Sezgin's life. Then, the following three works which he edited that edition critique his studies on the science of exegesis will be examined: Abu Ubeyde Ma'mer b. Musennâ et-Teymî el-Basrî: Macâzu'l-Kur'ân; Ebu Bakr Muhammad b. Tayyib b. Muhammad el-Basrî el-Bakillâni: el-İntisâr li'l-Kur'ân; Abû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî el-Ezdi: en-Nâsîh ve'l-Mansûh fi'l-Kur'ân. Later on, his research on Bukhari's Sources and his great work History of Arab-Islamic Sciences, The Qur'an and commentary on the part of his work will be evaluated. Finally, some articles of Sezgin will be examined, but due to its importance some of his works will be emphasized more. Then, in the context of these studies, we discussed his contributions to the science of commentary, his attitude towards scientific commentary, his imagination of the Qur'an, the history of the Qur'an, the Qur'an and the linguistic commentary. When introducing Sezgin's works, we tried to give more information about the issues closely related to our subject. We determined his views through his works and his speeches on different occasions.

Key Words: Qur'an, Commentary, Recitation, Bukhari.

1. Prof. Dr. Fuat Sezgin'in Hayatına Dair Bazı Konular

a. Tefsir Asistanlığı

Arap ve Fars Dili Filolojisi mezunu Fuat Sezgin, 1947 yılında lisans eğitimini bitirdikten sonra doktora başlar. Doktora tez konusu Arap dili, tefsir ve nesep ilminin seçkin âlimi Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî (ö. 210/825)'nin *Mecâzu'l-Kur'ân* adlı eserinin ilmi değerlendirilmesi, tahkiki ve edisyon kritiğidir. Doçentlik çalışması ise *Buhârî'nin Kaynakları*'dır.

Sezgin, 1950'de İstanbul Üniversitesi kütüphane memurluğundan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Doğmatik İlimler Bölümü (Temel İslam Bilimleri) Tefsir Anabilim Dalına asistan olarak naklen tayin edilir. İslam Bilim Tarihcisi Sezgin, 1951'de modern Türkiye'nin ilk tefsir

¹ Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, e-mail: ziyasen@hotmail.com orcid: 0000-0002-5020-8948

Bu Yayıma Atıfta Bulunmak için: Şen, Z. (2019), Prof. Dr. Fuat Sezgin'in Kur'an Tarihi ve Tefsir İlmine Katkıları, *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(Özel sayı), 94-106.

asistanı olarak Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde görevine başlar. Ankara'ya geldiği tarihlerde danışmanı olan Prof. Dr. Helmut Ritter'e doktora tezini tamamlayıp teslim eder.

1952'de askerliğini tamamlayıp dönen Sezgin, Prof. Tayyib Okiç'in teklifi ile Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde tefsir derslerine tayin edilir.

Sezgin doktora üzerinde çalıştığı erken dönemin önemli bir eseri olan *Mecâzu'l-Kur'ân*'ı yayımlamayı düşünür. O yıllarda Arapça eser yayımı hususunda en önde gelen şehirlerden biri Kahire'dir. O da bu tahkikinin Kahire'de yayımı için girişimlerde bulunur. Dârü'l-Me'ârif Yayınevi ile bazı yazışmalar yaptıktan sonra eserinin yayımı için 1952'de Kahire'ye gider.

1953 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden Tefsir Kürsüsü başkanı Prof. Tayyib Okiç'in izni ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslam Tetkikleri Enstitüsü asistanlığına döner ve orada İslam Düşüncesi ve Bilimler Tarihi alanı üzerinde çalışır.

Sezgin, 1961 yılında gittiği Frankfurt Üniversitesi'nde Bilimler Tarihi üzerinde çalışmalar yaparak bu alandaki eserleriyle ilim dünyasına büyük katkılar sağlar ve bu yönü ile temayüz eder. Bugün onun ilmi hayatındaki azmini, başarısını ve mirasını görünce, acaba "Ankara İlahiyat'ın bu seviyeye yükselen ilk tefsir asistanı, çalışmalarını Ankara'da ve tefsir sahasında sürdürseydi, bu sahada nasıl bir fikir ve ilim mirası bırakırdı?" tarzındaki cevabı verilemez bir sorunun yine de ister istemez insanın zihninden geçebildiğini ifade etmek isteriz. (Dere, 2018: 223-246).

b. Taberî'nin Tefsiri'ni Okuması

Prof. Dr. Fuat Sezgin Bitlis Müftülüğü görevini ifa etmiş olan babasından kalma Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923)'nin 30 ciltlik tefsiri "*Câmi'u'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân*"ı ilk başlarda tümünü anlamasa da ısrarla okumaya devam eder. Bunun için altı ay boyunca günde on yedi saat çalışır. Taberî'nin bu tefsirini, Elmalılı ve diğer Türkçe tefsirlerle karşılaştırarak anlamaya gayret eder. (Sezgin, 2018: 15, 95-96; Sezgin, 2016: 9; Fazlıoğlu, 2004: 356; Aktaş, 2019: 219).

Bu sebepten Muhammed b. Cerîr et-Taberî ve tefsiri *Câmi'u'l-beyân*'ın Sezgin'in ilmi hayatında önemli bir yeri vardır. Diğer taraftan Taberî'nin ilmi yöntemi Sezgin'i etkilemiş ve ona örnek teşkil etmiştir. Bundan dolayı Taberî'nin tefsir tarihinde yaptığı çalışmayı Sezgin, bilimler tarihinde yapmaya çalışmıştır. Sezgin, Taberî'den örnek alarak daha sonra *Mecâzü'l-Kur'ân* ve *Buhârî'nin Kaynakları* gibi Tefsir ve Hadis alanında yaptığı bazı değerli akademik çalışmalar, ilgili literatüre önemli katkılar sağlamıştır.

c. Tefsir İlmine Katkıları

Sezgin, dünyanın farklı merkezlerindeki kütüphanelerde yazma olarak mevcut olan tefsir ilmi ile ilgili eserleri bulmuş, kayıt altına almış, ayrıca bunları mevcut nüshalarla karşılaştırmış ve gerekli düzeltmelerini yapmıştır. O, tefsire dair bazı tartışmalı konulardaki görüşünü de açıkça beyan etmiştir. Mesela, Buhârî'nin ciddi bir şekilde faydalandığı, *Sahifetu Ali b. Ebî Talha* diye anılan ve Ali b. Ebî Talha tarafından nakledilen, Abdullah b. Abbas'ın tefsiri olarak bilinen tefsirin, bizzat İbnü'l-Abbas tarafından yazıldığını ilk defa dile getiren o olmuştur. (Sezgin, 2015: I, 25).

Bazı araştırmacılar, tefsir tarihinde bu ilmin başlangıcının, hadislerin tasnif ve tedvini ile başladığını ileri sürmüşlerdir. Bu çalışmalar hadis eserlerinde "*Kitâbu't-Tefsîr*" başlığı bölümlerinde yerini almıştır. Zamanla bu ilim hadis ilminden bağımsızlaşıp tefsir disiplini olarak özgün eserler ortaya koymuştur. (Paçacı, 2010: 118).

Hadis kitaplarında yer alan tefsir bâblarının, belirli bir dönem için tefsirin hadis ilmi içerisinde geliştiğini daha sonra da müstakil hale geldiğini burada belirtmek isteriz. Ancak Buhârî ve Müslim'in "*Sahih*"leri gibi hadis külliyyatında tefsir bâblarının bulunması, tefsirin hadisten sonra tedvîn edilmiş olmasını gerektirmemektedir. Zira bu eserlerin müellifleri özellikle yaptıkları dilbilimsel izahlarda kendilerinden önce telif edilen tefsir kitaplarından istifade etmişlerdir. Örneğin

Buhâri, Kur'an tefsiriyle ilgili dilbilimsel izahların bir kısmını Kur'an'ı çeşitli açılardan tefsir eden kitaplardan almış, bunların bir kısmını ise Ebû Ubeyde ve Ferrâ'nın dilbilimsel tefsirlerinden yararlanarak yapmıştır. (Karagöz, 2010: 125).

Sezgin'e göre de, tefsirle ilgili rivayetlerin kayda geçirilmesi hadis derlemelerinden önce başlamıştır. Bu durum Sezgin'in tefsir ilminin belli bir dönemde hadis ilmi içerisinde gelişip daha sonra müstakil hale geldiği şeklindeki görüşleri benimsemediğini göstermektedir. Bu konu Sezgin'in doçentlik çalışmasında detayları ile ele alınmıştır. Bununla bağlantılı olarak erken dönemin tefsirle ilgili kayıp rivayetlerinin ortaya çıkarılması konusunda bazı önerilerde bulunan Sezgin, söz konusu kayıp rivayetlerin isnad zincirleriyle birlikte sonraki döneme ait eserlerde mevcut olduğunu ve bu tefsirlerin yeniden inşa edilebileceğini ifade eder. (Mertoğlu, (DİA): 2011, 40, 290; Aktaş, 2019: 224).

Sonuç olarak Prof. Dr. Fuat Sezgin'in tefsir sahasında ortaya koyduğu yeniliklerden bazıları konusunda şunları söyleyebiliriz: O, bir ilim olarak tefsirin erken dönemlerde ortaya çıktığını söylemiş, filolojik tefsir geleneğinin tarihsel seyrine ışık tutarak tefsirin ve dolayısıyla filolojik tefsirin hadisten sonraki dönemlerde tedvîn edildiği şeklindeki algıyı yıkmış ve hadis usûl geleneğini, tefsir varyantları üzerinde uygulayarak günümüzde var olmayan eserlere ulaşılabileceğini dile getirmiştir. (Maral, 2019: 237-238).

d. Kur'an Tasavvuru, Kur'an-Bilim İlişisine ve Bilimsel Tefsire Bakışı

Sahabe için Kur'an bir ilim kitabı değil, iman kitabı idi. Kur'an'ın hedefi de bilim değil, tevhitir. Sezgin'e göre de Kur'an'ın amacı salt bilimsel bilgi vermek veya var olan bilimsel verilere Kur'an'dan deliller bulmak değildir. Ona göre Kur'an'da "Dünyayı gezin ve tanıyın" diye birçok ayet² olmasına rağmen kendisi konuşmalarına hiçbir zaman Kur'an'ı karıştırmadığını söyler. Sezgin, İslam dünyasında bazı Müslümanların, yaptıkları birtakım keşifleri Kur'an'da bulmaya çalışmasını veya Kur'an'ı bilimsel gelişmelerin sonuçlarıyla açıklamaya çalışmalarına tepki gösterir. Çünkü ona göre Kur'an ilahi bir kitaptır, insanlara yeni bir iman, yeni bir ahlak getirir, onun farklı hedefleri vardır. Kur'an insanlara hidayet için gelmiş, onlara yeni bir yol getirmiş ve bu konuda başarılı olmuştur. Yani Sezgin, Müslümanların yaptıkları keşifleri Kur'an'da bulmaya çalışma eğilimini eleştirmiş; Kur'an'ın bilimsel verileri önceden haber veren bir el kitabı veya bilim ansiklopedisi olarak görülmemesi gerektiğini hatırlatmıştır. (Sezgin, 2018: 58).

Ona göre Kur'an, bizleri kâinatı ve kâinatı imar ve inşa etmek üzere yaratılan insanı tanımaya, Peygamberlerin mesajına sırt çeviren ve helâk olan toplumların ibretlik durumlarından gerekli dersleri çıkartmaya davet etmektedir.

Diğer taraftan Kur'an'a bakarak onun bilimsel alanla ilgili buluşlar ortaya koymadığını ifade eden Şâtîbî (ö. 790/1388), Emîn el-Hûlî (ö. 1966), Aişe Abdurrahman (ö. 1998), Abbas Mahmud el-Akkad (ö. 1964) gibi bilim adamı ve müfessirler, Kur'an'ın bilime karşı çıkmadığını ancak onun hedefinin insanlara bilimsel buluşlar konusunda rehberlik etmek olmadığını, onun asıl amacının insanların inancını ve sosyal hayatını düzenlemek ve onlara hidayet yollarını göstermek olduğunu açıklamışlardır. (Şimşek, 2013: 101-110).

Kendisinin tahkikini yaptığı *Mecâzu'l-Kur'an* adlı eserin takdim yazısını kaleme alan Emîn el-Hûlî'ye, göre tefsir, programı doğru, bütün yönleri eksiksiz ve planlaması uyumlu bir edebi araştırma ve inceleme demektir. Ona göre bugün tefsirin asıl hedefi sadece edebi olmalıdır. Bunun ötesinde herhangi bir maksat ve değerlendirmeden asla etkilenmemelidir. Çünkü bundan başka arzu edilen her türlü hedefin gerçekleşmesi, önce buna bağlıdır. Tefsirden amaç ne olursa olsun bundan sonra gelir ve buna dayanır. (el-Hûlî, 1995: 70; Şimşek, 2013: 116; Marangozoğlu, 2016: 31).

² Mesela bu konuda bkz. Al-i 'İmrân 3/137; En'âm 6/11; Yûsuf 12/109; Nahl 16/36; Hac 22/46; Neml 16/36; 'Ankebût 29/20; Rûm 30/9, 42; Fâtr 35/44; Gâfir 40/21, 82; Muhammed 47/10.

İlmî tefsir metodu karşılıklı ile de tanınan Emîn el-Hûlî, tefsirin daha çok Kur'an'ın i'câzının ortaya çıkmasına ve insanların hidayetine, insanî ve ahlâkî bir hayat kurmalarına yardımcı olacak şekilde yapılması gerektiğini savunmuş, *et-Tefsîr me'âlimü hayâtihi ve menhecühü'l-yevm* adlı eserinde ilmî tefsiri benimseyenleri şiddetle eleştirmiştir. (Kılıç, (DİA): 1998, 18, 339).

Mecâzu'l-Kur'an'ın mukaddimesinde yer alan el-Hûlî ile Sezgin'in karşılıklı iltifatları, aralarındaki muhtemel fikrîsel yakınlığı göstermekte ve Sezgin'in ilmî çalışmalarında el-Hûlî'nin önemli bir yerinin olduğu izlenimini vermektedir. Sezgin'in, Müslümanların yaptıkları keşifleri Kur'an'da bulmaya çalışmalarını ve bilimsel verilere kaynaklık edecek şekilde Kur'an'ı ansiklopedik bir değerlendirmeye tabi tutmalarını eleştirmesi de bunun en bariz göstergelerindedir. (Aktaş, 2019: 223-224).

2. Fuat Sezgin'in Tefsir İlmî İle İlgili Bazı Çalışmaları

a. Mecâzu'l-Kur'an

Eserin müellifi Ebu 'Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ et-Teymî el-Basrî (ö. 209/824)'dir. Filolojik izah ve yorumları ihtiva eden bu eser h. II. asra ait önemli bir tefsir kaynağıdır. Beyân ilmiyle ilgili yapılan çalışmaların ilk nüvesi olarak kabul edilir. Cahiliye dönemi ve İslam'ın ilk dönemlerine ait birçok şiir, atasözü, deyim ve ifadeleri kapsar. Arap dili ve edebiyatı için de paha biçilmez bir divan özelliği taşıyan bu çalışma, İslam düşünce tarihinin aydınlatılması noktasında eşsiz bir adım olarak kabul edilmektedir.

Tüm bu özellikleriyle tefsire dair yazılmış olan ilk çalışmalardan olması bakımından önem arz eden bu eser, Buhari'ye ve daha sonraki ilmî çalışmalara büyük ölçüde kaynaklık etmiştir.

Hocası Hellmut Ritter'in danışmanlığında eserin tahkik çalışmasını yapan Sezgin'in doktora tez çalışması olan bu çalışma, Sezgin'in mukaddimesi ve notlarıyla birlikte 1954 yılında, Beyrut'ta (Müessesetü'r-Risale) ve Kahire'de (Mektebetu Hâncî) iki cilt halinde basılır. O dönem Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı Profesörü, çağımız Edebî Tefsir Ekolünün kurucusu Emîn el-Hûlî bu esere 1954'de İstanbul'da bulunduğu bir sırada takdim yazısı yazar. Orada Fuat Sezgin'in bu önemli çalışmasını över ve hadisçilerle edebiyatçıların nazarında önemli bir yeri bulunan bu çalışmayı salt tahkik olarak görmemek gerektiğini ifade eder. Bu yazıda Fuat Sezgin'in yetenek ve başarısına vurgu yaparak şöyle der: "*Dr. Sezgin'in Mecâzu'l-Kur'an'daki uzun sabrı ve titizliği ona el-Buhârî'nin kaynaklarını incelemesinde de yardım etmiş olmalıdır ki biraz bilgi edindiğim bu araştırmasının, ağır yükü taşımaya ve ilim meydanını doldurmaya istekli gençlerin ciddiyetlerine güzel bir örnek olması için Arapça yayınlanmasını da dilerim.*"

Fuat Sezgin'in bu çalışması Türkçe olarak ilk kez Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayını olarak 1956'da İstanbul'da neşredilmiştir. (Ebû 'Ubeyde, 1954: 1, 5-7; Arpa, 2017: 128).

Eserin Mukaddimesi

Sezgin mukaddimede, Ebû Ubeyde'nin doğumu, nesebi, mezhebi, ilmi konumu, hocaları, eserini yazma sebebi, eserin ravileri, kaynakları, eserine karşı çıkanlar, eserinde ele aldığı konular, eserin yazma nüshaları, çalışırken takip ettiği metot, Kur'an'da yer alan mecaz çeşitleri vb. konular hakkında bazı bilgiler verir. (Ebû 'Ubeyde, 1954: 1, 9-27).

Ebu Ubeyde'nin bu eseri kaleme almasındaki maksatlarından biri, Arap olmayanların, Kur'an'ı yanlış anlamalarının önüne geçmek ve Arapça'nın üslûbunu, kelimelerin kullanımlarını ve ifadelerin özelliklerini anlatmaktır. (Ebû 'Ubeyde, 1954: 1, 18; Türkmen, 2000: 75-76).

Belagat ilminde hakikatin karşıtı olarak mecaz, ilk defa Câhız ile kavramsal bir çerçeveye oturmuş, daha sonra İbn Kuteybe ile birlikte billurlaşarak son şeklini almıştır. Kur'an çalışmalarında teknik anlamda mecazı ilk kullan kişi ise *Telhisü'l-Beyan fî Mecâzü'l-Kur'an*'ında Şerif er-Radî olmuştur.

Ebû Ubeyde, tefsir çalışmalarında “mecaz” tabirini ilk kullanan müelliftir. Ubeyde’ye göre mecaz maksadı izah için Kur’ân’da kullanılan ifade türleri ve beyan çeşitleri; Arap dilinin her türlü kullanım özellikleri ile üslup ve ifade türleri demektir. Görüldüğü üzere Ebû Ubeyde’nin ifade etmek istediği mecaz, manası daha sonraki belâgat âlimlerinin ortaya koyduğu hakikatin zıddı olan mecazdan çok daha geniştir. Bu, tefsîr ve te’vil anlamında olup *Mecâzu’l-Kur’ân* tabirinin içine *İ’rabu’l-Kur’an* ile *Meâni’l-Kur’ân* da girmektedir. (Ebû ‘Ubeyde, 1954: 1, 18-19; Yerinde, 2009: 158-165).

Ebû Ubeyde, sadece Basra ve Kûfe dil ekollerine bağlı kalmayıp ayetleri izah ederken Arap şiirlerine de müracaat etmiştir. Ayetlerin anlaşılmasında, onların dil ve bağlamlarını öne almış, mümkün olduğunca Kur’an kıssaları ve sebep-i nüzûla ilişkin bilgilere yer vermemiştir. (Ebû ‘Ubeyde, 1954: 1, 18; Akay, 2013: 186-187).

Ebu Ubeyde eserinde âyetlerle ilgili yaptığı açıklamalarda hepsi aynı anlama gelen *mecâzuhû, tefsiruhû, ma’nâhu, garîbuhû, takdîruhû, te’viluhû* gibi lafızlar kullanmıştır. (Ebû ‘Ubeyde, 1954: 1, 18-19).

Ona göre, kelimelerin etimolojik ve morfolojik yapıları, i’rab yönleri ile belâgat ilminin konusuna giren hususlar da mecaz kapsamına dahildir. (Ebû ‘Ubeyde, 1954: 1, 18).

Ebu Ubeyde’ye göre, Kur’ân-ı Kerîm Arapların konuşmalarında kullandıkları dile uygun olan hazf, ziyâde, ihtisar, te’kid, takdim ve te’hir gibi özellikler taşıdığı için Kur’ân’ı Resulullah’tan duyan Sahâbe onu anlamada bir sorun yaşamamıştır. (Ebû ‘Ubeyde, 1954: 1, 16).

İbnü’n-Nedîm (ö. 380/990) *el-Fihrist*’inde Ebû Ubeyde’ye nispet edilen *Mecâzu’l-Kur’ân, Garibu’l-Kur’ân, Meâni’l-Kur’ân ve İ’rabu’l-Kur’ân* isimli eserlerden bahseder. Belki de İbnü’n-Nedîm söz konusu kitabı hiç görmemiş, farklı kimselerden ona ait aynı eserin değişik adlarını işitmiştir. Bu durum Ebu Ubeyde’nin aynı konuda farklı eserlerinin olduğunu da düşündürmektedir. Ama durum böyle değildir. Sezgin’e göre, Ebû Ubeyde’nin *Mecâzu’l-Kur’ân*’ı dışında bu isimlerle anılan herhangi bir eseri yoktur. Bu isimler *Mecâzu’l-Kur’ân*’ın içerdiği konulardan alınmış veya aynı eser değişik kütüphanelerde farklı isimlerle kaydedilmiş olabilir. Çünkü Ebû Ubeyde, eserinde Kur’ân’ın manalarından bahsedip ondaki garip kelimeleri açıklarken kelimelerin îrabına da değinir. O, bütün bunları tefsir yerine “mecâz” tabiriyle ifade eder. (Ebû ‘Ubeyde, 1954: 1, 18).

Mecâzu’l-Kur’ân, tüm eleştirenlere rağmen, asırlar boyu müracaat edilen kaynaklar arasındaki yerini korumuştur. İbn Kuteybe (ö. 276/889), *Te’vilü Müşkili’l-Kur’ân* ve *Garibu’l-Kur’ân* isimli eserlerinde, Buhari (ö. 256/870) de *Sahih*’inde ondan çokça yararlanmıştır. İbn Cerir et-Taberî (ö. 310/922) ise *Câmi’u’l-Beyân an te’vili âyi’l-Kur’ân* adlı tefsirinde dil konusunda Ebû Ubeyde’ye bir takım itirazlar yöneltmiş olmasına rağmen *Mecâzu’l-Kur’ân*’dan oldukça istifade etmiştir. Abdullah el-Yezîdî (ö. 237/851), Zeccac (ö. 311/924), İbn Düreyd (ö. 321/933), Sicistânî (ö. 391/1001), İbnü’n-Nahhâs (ö. 698/1232), Ezherî (ö. 370/980), Ebû Ali el-Fârisî (ö.377/987), Cevherî (ö. 393/1001), Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, hadis ve kıraat âlimi Ebû Ubeyd el-Herevî (ö. 224/838) ile birlikte İbn Hacer el-Askalani (ö. 1372) “*Fethu’l-Bâri*” isimli eserinde *Mecâzu’l-Kur’ân*’dan istifade edenler arasında yer alır. (Ebû ‘Ubeyde, 1954: 1, 16-17; Kula, 2019: 254).

Mecâzu’l-Kur’ân’ın pek çok râvîsi olmakla beraber Sezgin, Ebu’l-Hasan Ali b. Mugire el-Esrem (ö. 232/846), Ebu Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/869), Rafî’ b. Seleme, Abdullah b. Muhammed et-Tevzî ve Ebu Ca’fer el-Masâdirî’nin isimlerini verir ve sadece *Garîbü’l-Hadis* müellifi Ebu’l-Hasan Ali b. Mugire el-Esrem (ö. 232/861) rivâyetinin günümüze ulaştığını söyler. (Ebû ‘Ubeyde, 1954: 1, 19-20).

Kendi ifadesine göre doktora çalışması için bu kitabın tahkikine başladığında elinde sadece İsmail Saib nüshası bulunmaktaydı. Fakat bu nüsha, kitabın metnini tamamlamak için yeterli değildi. Çünkü kimi yerler eksik, kimi yerlerde de kelimeler silik bir şekildeydi. Dolayısıyla Sezgin, başka nüshalara da ihtiyaç duymuştu. Karşılaştırmalar yapabilmek için Mısır’dan, Mekke’den,

Tunus'tan ve İstanbul Murad Mollâ Kütüphanesinden yazma nüshalar getirten Sezgin eserin mukaddimesinde bu nüshaların tümü hakkında tek tek bilgiler verir; nüshaların ebatlarını, yazımlarının hangi yüzyıllarda olduğunu, hat sahibinin ismini, eksik olan yerlerini ve okunup okunamadığını aktarır. (Ebû 'Ubeyde, 1954: 1, 21 vd.; Kızıışeker, 2019: 277-278; Korkmaz, 2009: 121-122)

Sezgin, *Mecâzu'l-Kur'ân*'a dair farklı olan nüshaları karşılaştırmış, bu karşılaştırmalar neticesinde İstanbul Murad Mollâ Kütüphanesinin nüshasını tam olarak gördüğü için bu nüshayı esas kabul etmiş, diğer nüshalardaki farkları bu nüshada haşiyeye kısmında belirtmiştir. Kitapta geçen âyetleri Mushaftaki sıralamaya göre vermiş, orada geçen şiirlerin yanına rakamsal ifadeler koymuş ve şiirler tekrarlandığında ilk geçtiği yere havale etmiş ayrıca bilinmeyen bazı kelimelerin açıklamasına da yer ayırmıştır. (Ebû 'Ubeyde, 1954: 1, 26-27).

Muhammed et-Tancî (ö. 1974) onun kitabının müsveddelerini okuyarak gerekli düzeltmeleri yapmıştır.

Sezgin, mukaddimenin sonunda Emîn el-Hûlî'ye kitap hakkında yaptığı mülahazalardan dolayı teşekkürlerini sunmuştur. (Ebû 'Ubeyde, 1954: 1, 27).

b. Buhari'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar

Türkiye'de İslam Bilimleri ve İlahiyat alanındaki erken dönem akademik çalışmalardan birisi olan *Buhârî'nin Kaynakları* adlı eserde, Buhârî'nin *Sahîh*'indeki "*Kitâbu't-Tefsîr*" bölümü ele alınmış, bu bağlamda tefsir tarihine ve tefsirin tedvini konusuna ağırlık verilmiştir. Kitabında "*Kitâbu't-Tefsîr*" bölümünü kullanan ilk muhaddis olan Buhari (ö. 256/870)'nin "*Kitâbu't-Tefsîr*" bölümünün özelliği, çok fazla filolojik malumatı içermiş olmasındandır.

Sezgin, doçentlik tezi olan bu çalışmaya başlama hikayesini şöyle anlatır: "Bundan altı sene kadar önce, Arap filologlarından Ebu Ubeyde (ö. 210)'nin *Macâzü'l-Kur'ân* adlı eserinin tenkitli neşrini hazırlarken, ehemmiyetli addedilebilecek bir kısmının Buhârî tarafından iktibas edildiğini tespit etmiştim. Mahiyeti tamamiyle filolojik olan bu iktibasların, Peygamber'in söz ve sünnetlerini toplamayı gaye edinen bir hadis kitabının bâbları arasına gelişi güzel serpilmiş bulunması keyfiyeti bende, Buhârî'nin filolojik eserlerle münasebeti, metodu; eserinin -bu vasfiyle- mensup olduğu edebiyatın diğer musannefatına ne dereceye kadar benzediği, musannef bir hadis kitabının sınırının dışına çıkıp çıkmadığı hususlarını araştırmak merakını uyandırmıştı. Buhârî'nin filolojik kaynaklarını tetkik ederken, dolayısıyla, ilk asırlarda muhaddislerle filologlar arasındaki münasebetin bir kısmı da aydınlanmış olacaktı." (Sezgin, 1956: Önsöz, V).

Bu konuda kendisi ile yapılan bir röportajda ise yukarıdaki ifadelerine benzer tarzda şöyle der: "Buhârî çalışması şöyle başladı: Mecâzu'l-Kur'ân'ın kaynaklarını arıyordum. O sırada İbn Hacer el-Askalanî'nin *Tehzib* adlı eseriyle karşılaştım. Muammer b. Müsenna'yı Buhârî'nin kitabında Muammer diye zikrettiğini öğrendim, "Buhari'nin ne alakası var bu kitapla?" dedim. Buhari'nin kitabının sekiz büyük bölümü vardır, bir kısmı tefsirdir. Buhârî'nin kitabına baktım, "Kale Muammer" diye alıntılar yapıyor. Bunu okuyunca baktım ki, Buhârî, Mecâzu'l-Kur'ân'dan da cümleler iktibas ediyor. Yani bir hadis kitabında, bir filoloji kitabından alınma uzun uzun cümleler var. Hatta yer yer, aşağı yukarı, kitabı ihtisar etmiş. Bu durum, bütün hadisler hakkındaki tasavvurumu allak bullak etti. Bunun üzerine karar verdim, tezi bitirince Buhârî'ye bakacaktım: Acaba Buhârî ara sıra da olsa yazılı kaynak kullandı mı? Bu işin hikayesi de böyledir." (Fazlıoğlu, 2004: 357).

Sezgin'in yukarıda yapmış olduğu değerlendirmelerden, doçentlik tezi olan Buhârî'nin *Kaynakları* adlı eseri hazırlama fikrinin Ebû Ubeyde'nin *Mecâzu'l-Kur'ân* adlı çalışmasının tenkitli neşri hazırlanırken ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Sezgin, Buhârî'nin *Garîbu'l-Kur'ân* tarzı niteliğindeki bilgileri ve filolojik malzemeleri kaleme aldığı ve *Sahîh-i Buhari* olarak tanınan *el-Câmi'u's-Sahîh*'in umumiyetle *Kitabu't-Tefsir* ve

kısmen de Ehâdîsu'l-Enbiyâ' bölümlerinde naklettiğini söyler. Onun bu tür bilgilerdeki kaynağı çoğunlukla Ebû Ubeyde'nin Mecâzu'l-Kur'ân'ı ile az da olsa Fedâilu'l-Kur'ân'ı ve Kitâbul-Kırâat'ı ve kısmen de Arap dili ve tefsir âlimi Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın (ö. 207/822) Me'âni'l-Kur'ân adlı çalışmasıdır. (Sezgin, 1956: 99, 117-118; 141-142; Albayrak, 2016: 90).

Ebû Ubeyde ve Ferrâ gibi filologlardan farklı gramer meselelerini de nakleden Sezgin, bazı filolojik münakaşaları aktarma esnasında birinci derecede Ebû Ubeyde'yi, ikinci derecede de Ferrâ'ya diğer âlimlere tercih etmiştir. (Sezgin, 1956: 153-154).

Sezgin'e göre Buhârî'nin Ferrâ'dan yaptığı alıntılar, Ebu 'Ubeyde'den alınanların beşte biri kadardır. (Sezgin, 1956: 156).

Yani Buhârî nezdinde Me'âni'l-Kur'ân isimli çalışmanın, Mecâzu'l-Kur'ân'ın mütemmimi olarak müracaat edilen bir kaynak olduğu anlaşılmaktadır. (Aktaş, 2019: 227).

Ebû Ubeyde'nin Mecâzu'l-Kur'ân'ından nakillerde bulunurken eksik bulunduğu yerlerde Ferrâ'nın Meâni'l-Kur'ân'ından alıntılarda bulunan Buhârî, (Sezgin, 1956: 157) Ebû Ubeyde'nin naklettiği metni bazen metnin esas sahibinin maksat ve ifadesini değiştirecek şekilde aktarmış, bazı açıklamaları aktarırken de kelimelerin yerlerini değiştirmiştir. (Sezgin, 1956: 146-149).

Ebû Ubeyde'nin başkaları tarafından tenkide uğrayan görüşlerini de kendi kitabına alan Buhârî'nin, Ebû Ubeyde'den istifade ederken bazen ona ve diğer bütün müfessirlere ters düştüğü de olmuştur. (Sezgin, 1956: 150; Kızılsöğüt, 2019: 284).

Buhârî, söz konusu eserini meydana getirirken tefsirle ilgilenen diğer bazı dilcilerden de nakilde bulunup Garîbu'l-Kur'ân tarzı kısa izahlar için filolojik malzemeler açısından şu filologlardan yararlanmıştı:

Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Müsenna, Basra mektebindendir. Ebû Zekeriya Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ, Kûfe mektebindendir, ki her ikisinin de Buhari üzerinde önemli tesirleri olmuştur. en-Nadr b. Şümeyl (ö. 203/818) ve Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) ki "Ĝarîbu'l-Hadis" konusunda en çok bundan etkilenmiştir. (Sezgin, 1956: 72).

Sonuç olarak ifade edecek olursak; Doktorasını ilk dönemlerde yazılan tefsir kaynaklarındaki filolojik çalışmalar üzerinde yapan Sezgin, bu çalışmalarında kelimelerin semantiği ile ilgili araştırmalarda bulunmuştur. Bunu yaparken Buhârî'nin, kendisinden önceki âlimlerin yazılı filolojik açıklamalarından alıntılar yaptığına şahit olmuş ve bunun üzerine, hadis rivayet zincirlerinin yazılı kaynaklara dayanıp dayanmadığını araştırmayı düşünmüştür. Bundan hareketle, o zamanlardan itibaren doçentlik tezi için Buhârî'nin kaynakları üzerinde durmaya karar vermiştir. (Karakaş, 2018: 121-122).

c. en-Nâsih ve'l-Mensûh fi'l-Kur'an

Tam adı *en-Nâsih ve'l-mensûh fi'l-Kur'âni'l-'azîz ve mâ fihi mine'l-ferâ'iz ve's-sünen* olan bu eserin müellifi Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî el-Ezdî (ö. 224/838)'dir. Bu eserin tıpkıbasımını ve tahkik çalışmasını Fuat Sezgin yapmıştır. (Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamische Wissenschaften, 1985)³

Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm eserinde Katâde b. Diâme es-Sedûsî (ö. 117/735), İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), Dahhâk ve Atâ b. Ebû Müslim el-Horasânî gibi şahısların görüşlerine dayanmakla birlikte (el-Ezdî, s. 8-17) âyetleri kendine has bir tertibe göre incelemiş, neshin selef âlimlerinin yaptığı meşhur tanımının aksine âmm lafzın tahsisi, istisna, mutlakin takyidi, mücmelin tebyini, nastan murat edilmediği halde zihne takılan bir mefhumun iptali şeklinde anlamıştır. el-

³ Ancak biz eserin söz konusu nüshasına ulaşamadığımız için aktaracağımız bilgiler tahkikini Muhammed b. Salih'in yaptığı nüshadan yola çıkarak verilecektir.

Ezdî, s. 53) Çalışmada daha sonra nâsîh ve mensuh ile ilgili eser telif edenler ve bunların eserleri tanıtılmıştır (s. 59-76).

Girişte nâsîh-mensuh ilminin tefsirdeki yeri ve önemi ile neshin tevili üzerinde durulduktan sonra nesih âyeti olarak bilinen el-Bakara 2/106. ayet hakkındaki yorumlar kıraat farkları ile birlikte ortaya konularak neshin mahiyeti incelenmiş (s. 7-11), âyette işaret edilen neshin evvelki şeriatlarla mı yoksa Kur'an âyetleriyle mi ilgili olduğu konusu ele alınmıştır (s. 11-14). Her konu başlığı altında hangi âyetin hangi âyeti neshettiği gösterilmiştir. (s. 18 vd.)

Eserde Ebû Ubeyd'in ilk bakışta çeliştiği düşünülen bazı âyetleri ustalıkla uzlaştırdığı görülür. Daha önceki müellifler neshi sadece Kur'an'la ilişkilendirip nesih âyetlerini mushaf sırasına göre ele alırken Ebû Ubeyd neshi hadis malzemesine de uygulamış ve âyetleri namaz, zekat ve hac gibi fıkıh başlıklarına göre sıralayarak (s. 18, 25, 38 vd.) ilk asırlarda gelişen nesih çalışmalarının vardığı noktayı ortaya koymuştur. (Sülün, (DİA) 2006, 32, 407-408).

d. el-İntisâr li'l-Kur'ân

Tam adı *el-İntisâr li-sihhati nakli'l-Kur'ân ve'r-red 'alâ men nehalehü'l-fesâd bi ziyâde ev noksân* olan eserin müellifi ünlü Eş'arî kelâmcısı ve Mâlikî fakihî Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bakillânî (ö. 403/1013)'dir. Bu eserin de tıpkıbasımı ve tahkik çalışmasını Fuat Sezgin yapmıştır. (Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamische Wissenschaften 1407/1986).⁴

Genel içeriği itibariyle elimizde mevcut olan Kur'an'ın fazlalık veya eksiklik gibi bir tahrife mâruz kalmadığını, aksine Allah'tan geldiği şekliyle nakledilip sonraki nesillere ulaştığını konu alan bu eser (el-Bâkîllânî, s. 131 vd) Muhammed Zağlûl Sellâm'ın tahkikiyle de basılmış (İskenderiye 1971), Ebû Abdullah es-Sayrafi *Nüketü'l-İntisâr* adıyla eseri özetlemiş, Ebû Bekir es-Sâbûnî de *Nuket* üzerinde çalışarak onu yeniden düzenlemiştir. (Gölcük, (DİA) 1991, 4, 531-535). Eserin ele aldığı konulardan bazıları şunlardır: Ayet ve surelerin tertibi, ahurf-u seb'a, Osman mushafı, Bismelenin hükmü (s. 60 vd), Osman mushafı konusunda şüphe ortaya atanlara reddiyeler (s. 71 vd.), Haccac'ın Mushaflarla ilgili tasarrufları (s. 95 vd.), Kur'an'ın ezber yoluyla muhafazası (s. 179 vd.) ve bazı önemli tefsir usulü konularıdır. (s. 231 vd.)

e. Arap-İslâm Bilimleri Tarihi (GAS) Adlı Eseri ve Kıraat, Kur'an Tarihi ve Tefsir Konusundaki Görüşleri

"*Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*" adlı eserin birinci cildinin ilk bölümü "*Kur'ân İlimleri*" ne tahsis edilmiştir. Burada müellif "*Kur'ân İlimleri*" kavramının tanımı, doğuşu, gelişmesi veya bunun bölümleri ile ilgili herhangi bir açıklamaya yer vermeksizin doğrudan "*Kıraat*" ve "*Kur'ân Tefsiri*" konularını ele alır.

Sezgin eserinin I. Cildinde "*Kıraat ve Kur'an Tarihi*" konusunda kısa bir malumat verirken şu konular üzerinde durur:

-Kur'an'ın yazılması, toplanması ve çoğaltılması. Burada müellif pek çok kaynaktan yer alan klasik bilgilere yer verir. Kur'an'ın Hz. Peygamber hayatta iken vahiy kâtipleri tarafından yazıldığını, Hz. Ebu Bekir ve Ömer döneminde toplanıp Osman döneminde çoğaltıldığını ve bu şekilde yazılı rivayetlere ağırlık verildiğini kaydeder.

-Kıraat farklılıkları, kıraat okullarının ortaya çıkışı, nahiv kaideleri ve kıraatler. Daha sonra da konuyla ilgili kaleme alınan ilk eserleri ve bunların müelliflerini kaydeder.

-Dilbilimsel çalışmalar.

-Kur'an'ın nokta ve harekelenmesi, muhtelif bölümlere ayrılması.

⁴ Ancak biz eserin de söz konusu nüshasına ulaşamadığımız için aktaracağımız bilgiler tahkikini Dr. Muhammed İsam el-Kudât'ın yaptığı nüshadan yola çıkarak verilecektir.

-Kıraat alanında bildiğimiz en eski ve en meşhur eserler, kıraatlerin ilk döneme ait kaynakları, vakıf, ibtida ve âyetlerin sayısı ile ilgili bazı önemli eserler. (Sezgin, 2015: 1, 3-5).

Sezgin sonra Emeviler Dönemine geçer. Burada bazı kıraat imamları hakkında kısa bilgiler verir ve haklarında yapılan önemli çalışmalara değinir. Mesela o, bu bölümde İbn ‘Amir, Abdullah b. Kesir, ‘Asım ve Zeyd b. Ali’nin kıraat ilmindeki yerini ve yaptıkları çalışmaları ele alır.

Daha sonra ise Abbasiler Devrine geçer ve bu dönemde farklı kıraatleri konu alan ilmî araştırmaların özellikle Basra, Kûfe ve Hicaz bölgesinde geliştiğini; bu süreçte dil âlimlerinin önemli rol oynadığını; onların, Kur’ân’ın Arap dili yönünden problemleri yerlerine nahvî izahlar getirmeye çalıştıklarını kaydeder.

Sezgin burada, Sîbeveyh (ö. 180/796), Ebu Ubeyd el-Kâsım b. Sellam (ö. 224/838) ve Ebu Hatim es-Sicistanî (ö. 255/869)’nin kıraatlere yaklaşımını ele alır. Kendisi yedi kıraati mütevatir değil sahih olarak kabul eder ve bunu *Kitâbu’s-Seb’a* isimli eserin müellifi İbn Mücahid’in sistemleştirdiğini söyler. Daha sonra 10’lu ve 14’lü kıraat sistemleri konusunda bazı bilgiler verir. Bu bölümü bitirmeden önce Sezgin, kıraat imamları, talebeleri, ravileri, tarikleri ve kıraatle ilgili çalışmalar yapmış olan bazı şahısların hayatları ve bunlarla ilgili yapılan çalışmalara değinir. (Sezgin, 2015: 1, 6-21).

Sezgin “*Kur’an Tefsiri*” başlığı altında tefsirin I. Asırda doğup gelişmesinden; hadis usulünden faydalanan ilk Kur’an tefsirlerinin sonraki nesillere aynen aktarıldığından ve bu döneme ait elimizde bulunan bazı eserlerden bahseder. Bu bağlamda Mücâhid (ö. 104/722), Ata b. Ebî Rabâh (ö. 114/732), Katâde, Zühri, Taberi, İbn Ebi Necîh (ö.131/748)’in eserlerinden söz eder. En eski kaynaklara dayanan h. II. asrın ilk yarısına ait Kur’an tefsirlerinin çok küçük bir kısmının günümüze ulaştığını söyler. İlk tefsir faaliyetinin, yazdıklarını düzenli bir şekilde kaydeden ve Said b. Cubeyr (ö. 95/713), Mücâhid, İkrime (ö. 105/723), ed-Dahhak b. Muzahim (ö. 105/723) ve Ata b. Ebî Rabâh gibi öğrenciler yetiştiren Abdullah b. Abbas’a ait olduğunu kaydeder.

Kur’an tefsirinin oldukça erken dönemde hızlı bir gelişim gösterdiğini, bu dönemde Kur’an’ın serbestçe yorumlandığını, İsrailiyata başvurulduğunu ve Arap şiirinden deliller getirilerek etimolojik tahliller yapıldığını dolayısıyla salt lügavî tefsir istikametindeki çabaların görüldüğünü vurgular. (Sezgin, 2015: 1, 22-27).

Sezgin daha sonra tefsir faaliyetleri konusunda Emeviler dönemine geçerek bu dönemdeki icraatlardan bahseder. Bu dönemle ilgili olarak ilk lügavî tefsir teşebbüsünde bulunan ve Muhammed b. Ya’kub el-Firüzâbâdi’nin (ö. 817/1415) derlediği *Tenvir el-mikbas min tefsir İbn Abbas adlı* eserin sahibi Abdullah b. ‘Abbâs’ın tefsire olan katkısından söz eder. Yani Sezgin filolojik/dilbilimsel tefsir tarzının sahabe döneminde Arap dilbiliminde önemli bir yere sahip olan İbn Abbâs ile başladığını söyler. Burayı bitirmeden önce de Said b. Cubeyr, dirayet tefsirinin en eski temsilcilerinden biri olan Mücâhid b. Cebr, Dahhâk b. Muzâhim, Hasan el-Basri, Ata b. Ebi Rabah, Katade b. Di’ame, Muhammed b. Ka’b el-Kurazî, Ata b. Dinâr el-Hüzelî (ö. 126/744), Ebû Muhammed İsmâîl b. Abdîrahmân es-Süddî el-Kebîr (ö. 127/745), Ata b. Ebi Muslim el-Hurâsâni, Rabi b. Enes (ö. 140/757), Muhammed b. es-Sa’ib el-Kelbi (ö. 146/763), Şibl b. Abbâd el-Mekkî (ö. 148/765) ve Zeyd b. Ali (ö. 122/740)’nin hayatı, eserleri ve tefsir ilmine katkılarını değinir.

Tarihi seyri itibariyle daha sonra Abbasiler dönemine geçerek tefsirin tedvinin ve lügavi tefsir çalışmalarının bu dönemde de devam ettiğini söyler. Bu döneme ait bize ulaşan en önemli eserlerin Ebu Ubeyde’nin *Mecazü’l-Kur’ân*’ı ve el-Ferrâ’nın *Me’ani’l-Kur’ân*’ı olduğunu zikreder. H. III. Asırda Buhârî’nin, tefsire müstakil bir bölüm tahsis ettiğini kaydeder. Taberi’nin tam isnadlarıyla neredeyse eksiksiz olarak topladığı devasa tefsirinin de bu dönemde kaleme alındığını söyler. (Sezgin, 2015: 1, 28-40).

Sezgin’in bu dönemde öne çıkan alimlere dair verdiği isimlerden bazıları şunlardır: Kur’an’ı baştan sona kadar tefsir eden ilk müfessir olan Mukâtil b. Hayyan el-Belhi (ö. 150/767), *Tefsir hams*

mi'et aya min el-Kur'an adlı eserin müellifi Mukâtil b. Süleyman el-Belhi (ö. 150/767), Verka b. Ömer el-Kûfi, Muslim b. Halid el-Kuraşî, Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem, Huşeym b. Beşir es-Sülemî (ö. 183/799), Yahyâ b. el-Yeman el-Kûfi, Ebu Ca'fer b. Eyyüb el-Mukri, Mûsâ b. 'Abdurrahmân es-Sekafi, *et-Tesarif* adlı eserin müellifi Yahya b. Sellam (ö. 200/815), Ravh b. 'Ubade el-Kaysi, Yezîd b. Harûn, Muhammed b. Yûsuf b. Vâkid, Kabîşa b. 'Ukbe b. Muhammed el-Kûfi (ö. 215/830), Ebû Huzeyfe Mûsâ b. Mes'ûd, İmamiyye'nin on birinci imamı Ebu Muhammed el-Hasan b. Ali (ö. 97/715-16), İbâdiler'in günümüze ulaşan tefsirinin müellifi Hûd b. Muhkim el-Hevvârî (ö. 280/893 civarı), Muhammed b. Eyyub er-Razi, Abdullâh b. Muhammed b. Vehb ed-Dineverî (ö. 276/889), Abdullah b. el-Huseyn ez-Zeydi, Ebu'n-Nadr Muhammed b. Mes'ud el-'Ayyâşî es-Sulemi, *Cami et-te'vil li-muhkem et-tenzil*'in müellifi Ebu Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfahanî, Ebû Bekr Muhammed b. Uzeyz (Uzeyr) el-Uzeyzî es-Sicistânî (ö. 330/941), Ahmed b. Ca'fer b. Muhammed b. el-Munâdî, Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed b. Ziyâd en-Nekkâş, Abdusselâm b. Ahmed b. Suheyl el-Basri, Abdullâh b. 'Atiyye ed-Dimaşki, Abdullâh b. el-Huseyn el-Bağdâdi, Ebu'l-Hasan 'Alî b. İbrâhim b. Haşim el-Kummi, Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Mısırî, Muhammed b. Abdullâh el-Merri el-İlbîrî, Abdulazîz eş-Şaydelânî, müfessir ve astronomi âlimi Hasan b. Muhammed en-Nisaburi (ö. 730/1329 [?]), Tefsir, Hadis ve Nahiv alimi Hibetullâh b. Selame el-Bağdâdî (ö. 410/1019) ve batı'da Afrikalı Leon adıyla bilinen Arap seyyahı Muhammed b. Ali el-Vezzan (ö. 957/1550'den sonra). (Sezgin, 2015: 1, 41-53).

Konuyu özetlemek gerekirse; filolojik tefsir alanında yeni görüşler ortaya koyan Sezgin'e göre bu tefsir tarzı, hadis ilminden bağımsız olarak erken dönemlerde ortaya çıkmıştır.

Sezgin'in, *Tarihu't-Turâsi'l-Arabî* adlı kitabının birinci cildini Kur'an ve Hadîs ilimlerine hasretmesi ve öncelikli olarak Kur'an ilimlerini ele alması, onun Kur'an çalışmalarına verdiği ehemmiyeti göstermektedir. Kur'an ilimlerinden de kıraate öncelik vermesi dikkat çekicidir. Zira kıraat, daha ziyade gramere dayanmayıp ilk nesilden gelen rivayetlerin verdiği bilgiye dayanan, gerekli kuralları olan, (Paçacı, *Kur'an'a Giriş*, s. 87.) ve güvenilir kimselerden oluşan belli bir isnad zinciri ile bize ulaşan bir ilim dalıdır. (Okıç, 1995: 69).

Rivâyet eksenli olması nedeniyle kıraat ilminin, Sezgin'in çalışmalarına konu edinildiği kuvvetle muhtemeldir. Zira Sezgin, hem *Buhari'nin Kaynakları* adlı çalışmasında hem de bu eserin içerisinde Taberî tefsiri ile ilgili yaptığı değerlendirmelerde esas aldığı ana eksen daima rivâyet zinciri olmuştur. (Aktaş, 2019: 222).

Sezgin, Taberî'nin "*Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*" ile "*Tarihu'l-Umem ve'l-Mülûk*" adlı eserlerinde bazı yazılı kaynaklardan alıntılar yaptığını kaydeder. Onun alıntılar yaptığı bu kaynaklardaki rivayetlerden her birinin farklı birer dipnot durumunda olduğunu söyler. Ayrıca onlardaki isnad sisteminin bugünkü dipnot sistemine karşılık geldiğini ifade eder. Taberî'nin zikrettiği isnad zincirinin modern dönemde sözlü rivayetler olarak algılandığını halbuki bunların ilgili metnin dipnotu olduğunu dile getirir. Yani ona göre nakiller esnasında kullanılan yazarın ismi, o yazarın kitabına işaret etmektedir. Bu, aynı zamanda alıntının kaynağını gösteren bir dipnot hükmündedir. Ayrıca bu raviler, yazılan bilgilerin kaynağına işaret etmektedir. Dolayısı ile bu durum, şifahi kültürden ziyade yazılı kültüre işaret etmektedir. Buhârî de *el-Câmiu's-Sahih* adlı eserini yazarken bu yöntemi kullanmıştır. (Sezgin, 2018: 95-96; Karakaş, 2018: 141).

Sonuç

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalının ilk asistanlarından kabul edilen Prof. Dr. Fuat Sezgin'in tefsir sahasına katkı sağlayan en önemli eseri "mecaz" tabirini ilk kullanan müellif olan Ebû Ubeyde'nin "*Mecâzü'l-Kur'ân*" adlı eserinin tahkik ve neşridir. Zira bu çalışma; İslam kültür tarihinde bir mukaddime ile başlayan ilk teliftir, Kur'an'da geçen garîb kelime ve tabirlerin, filolojik tefsiriyle, Kur'an'ın üslûp özelliklerinin ilk ele alındığı eserdir, tefsir usulünün ilk nüvelerinden sayılıp Garibü'l-Kur'ân ve Meâni'l-Kur'ân sahasının ilk teliflerinden

kabul edilir, ayrıca Arap dili, belâgatı ve edebiyatı çalışmaları için ilk dönemlere ait temel kaynaklardan biridir.

Sezgin'in akademik camiada gerek kullandığı kaynaklar ve gerekse ele aldığı konular açısından diğer bir önemli eseri de “*Buhârî'nin Kaynakları*” isimli doçentlik çalışmasıdır. Bu eserinin hazırlanmasına onun bir önceki tezi yani “*Mecaz'ül-Kur'an*” adlı çalışması vesile olmuştur.

Ancak Sezgin'in değişik bilim dallarının tarihî gelişim sürecinin anlatıldığı ve hayatının projesi olarak nitelendirilebilecek en önemli dev eseri “*Arap-İslâm Bilim Tarihi*” (GAS) adlı çalışmasıdır. Bu çalışmanın bizim açımızdan önemli tarafı Kur'an, Kıraat ve Tefsir ilmine dair içerdiği bilgilerdir.

Yukarıda bir kısmını saydığımız eserlerinden hareketle onun Tefsir ve Kur'an İlimleri sahasında ortaya koyduğu düşünceleri şu şekilde özetlememiz mümkündür:

Ona göre Garîbu'l-Kur'ân türü tefsiri başlatan kişi İbn Abbas'tır. Tâbiîn nesli içerisinde Mücâhid'in tefsirleri en sağlam olanıdır. Bundan olsa gerek Sezgin de İbn Abbas'tan sonra en fazla Mücâhid'den nakilde bulunmuştur.

Batılı oryantalist araştırmacıların pek çoğu, kaynaklarda yer alan rivayetlerin ve hadislerin sadece şifâhî kültüre dayandığını ve Hz. Muhammed (a.s.)'ten en erken iki üç asır sonra kaydedildiğini ileri sürerler. Ancak Sezgin'e göre dini ilimler erken dönemde sadece hafıza ile değil, aynı zamanda yazı ile de nakledilmiştir.

“*el-Câmiu's-Sahîh*” adlı eserini hazırlarken filolojik yönden geniş çapta eski tefsir kaynaklarından ve filolojik malzemelerden yararlanan Buhârî, sadece şifâhî rivayetleri değil, aynı zamanda yazılı kaynakları da kullanmıştır. *Sahîh*'in *Kitabu't-Tefsir*'inde isnatsız olarak aktarılan izahlar, sanıldığı gibi aksine yazılı tefsir kaynaklarına dayanmaktadır.

Sezgin, hadislerin senetlerinde yer alan ravilerin şifâhî kültüre dayandığı anlayışını yıkıp rivayet zincirinde yer alan her ravinin birer dipnot hükmünde bulunduğunu ve bunların yazılı belgelere dayandığını ortaya koymuştur. Yani ona göre hadis rivayetlerinin arkasında yazılı kaynaklar ve başlangıcından bu yana yazılı bir hadis edebiyatı vardır. Bu noktada Sezgin'e göre hadis rivayetinde ravilerin kullandığı “*haddesena*” ve “*ahberana*” gibi ifadelerin şifahi rivayetlere atıf değil bilakis yazılı kaynaklara atıf olduğu konusuna da değinmemiz gerekmektedir. Zira modern bilimdeki atıf geleneğinin ve dipnot sisteminin temelinde bu hadis rivayet sistemi yatmaktadır.

Tefsire dair ilk yazılı kaynaklar İbn Abbas'ın talebeleri Ata ve Mücâhid tarafından derlenmiştir. Görüldüğü kadarıyla Buhârî, İbn Abbas'ın tefsirlerini aktarmada Ali b. Ebî Talha'nın nüshasını tercih etmiştir. Diğer bir ifade ile Buhârî'nin *Sahîh*'inin tefsir bölümü Ali b. Ebî Talha'ya nispet edilen sahifelerden alınmış olabilir. Yani Buhârî'nin dayanmış olduğu yazılı kaynak, Ali b. Ebi Talha'ya ait olan *Tefsir Sahifesi*'dir. Buhârî bu sahifeden özellikle Kur'an'daki garib lafızlarla ilgili olarak nakillerde bulunmuştur.

Kaleme aldığı eserlerle ve yaptığı hizmetlerle, sadece Türkiye'ye ve İslam dünyasına değil, dünyaya zengin bir miras bırakan büyük âlim Fuat Sezgin'in Tefsir ve Kur'an İlimlerine yaptığı katkıyı hakkıyla tanıtmak ve kendisini takdir etmek elbette ki bu yazının sınırlarını aşan bir durumdur. Ancak burada şu kadarını söylemekle yetinmek istiyoruz: Çalışmalarıyla dünyanın mümtaz âlimlerinden biri kabul edilen ve ömrünü İslam Medeniyetinin anlaşılmasına ve yeniden inşasına vakfeden Prof. Dr. Fuat Sezgin'e, kıymetli eserleri nedeniyle ister Batıda isterse Doğuda olsun İslam düşünce tarihi üzerinde araştırmalarda bulunacak herkesin bir şükran borcu vardır.

Kaynakça

- Aktaş, M. N., (2019), “Fuat Sezgin’in Kur’an ve Tefsir Alanındaki Çalışmaları”, (Ed. İbrahim Özcoşar vd.), Fuat Sezgin ve Temel İslam Bilimleri, Divan Kitap, İstanbul.
- Albayrak, A., (2016), Fuat Sezgin’in ‘Buhârî’nin Kaynakları’ Kitabı Üzerine Değerlendirmeler, Usûl İslam Araştırmaları, 26, ss. 51-100.
- Akay, A., (2013), Ebû Ubeyde’nin Mecâzu’l-Kur’an’ı ve Mecâzi Yorumları, İslâmi İlimler Dergisi, 8, (8) 1.
- Arpa, A., (2017), Ebu Ubeyde Ma’mer b. Müsennâ et-Teymî ve Mecâzu’l-Kur’an Eseri, Süryani Arap ve Kürt Klasikleri: Uluslararası Klasikler Çalıştayı Bildirileri, 15-17 Mayıs 2017, Mardin.
- El-Bâkılânî, Ebu Bekr b. Tayyib, (2001), El-İntisâr li Kur’an, (Thk. Dr. Muhammed İsâm el-Kudât), Dâru İbn Hazm, Ürdün.
- Dere, A., (2018), Mehmet Fuat Sezgin Hoca’nın Ankara İlahiyat Yılları: Sezgin ve Fakültenin Müşterek Tarihinden Bir Kesit, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 59:2.
- Ebû ‘Ubeyde, T., (1954), Mecâzu’l-‘Kur’ân, (Thk: Fuat Sezgin), Mektebetu Hâncî, Kahire.
- el-Hûlî, E., (1995), Kur’an Tefsirinde Yeni Bir Metot, (Tercüme Mevlüt Güngör), Kur’an Kitaplığı, İstanbul.
- el-Herevî, Ebû ‘Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Ezdî, en-Nâsih ve’l-mensûh fi’l-‘Kur’âni’l-‘azîz ve mâ fihi mine’l-ferâ’iz ve’s-sünen, (Thk. Muhammed b. Salih), Riyad trs.
- Fazlıoğlu, İ., (2004), “Fuat Sezgin ile ‘Bilim Tarihi’ Üzerine”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 2 (4).
- Gölcük, Ş. (1991), “Bâkılânî”, (DİA), İstanbul.
- Karagöz, M., (2010), Dilbilimsel Tefsir ve Kur’ân’ı Anlamaya Katkısı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- Karakaş, A., (2018), Hadis Oksidentalizmi ve Fuat Sezgin, Ensar Neşriyet, İstanbul.
- Kenan, S., (2003), “İslam Dünyasının Duraklama Sebepleri Üzerine Ünlü İlimler Tarihçisi Fuat Sezgin’i Dinlemek”, Değerler Eğitim Dergisi, 1 (4).
- Kılıç, H., (1998), “Hûlî, Emîn”, (DİA), İstanbul.
- Kızıışeker, A., (2019), “Fuat Sezgin’in Tefsir İlmine Katkıları”, (Ed. İbrahim Özcoşar vd.), Fuat Sezgin ve Temel İslam Bilimleri, Divan Kitap, İstanbul.
- Korkmaz, T., (2009), 20. YY. İslâm Bilim Tarihi Çalışmaları George Sarton ve Fuat Sezgin Örneği, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Kula, N., (2019), “Fuat Sezgin’in Tahkîk Ve Neşrettiği Mecâzü’l-Kur’ân’ın Mukaddimesinde Yer Alan Bazı Ayetlerin Filolojik Tahlilleri Üzerine Bir İnceleme”, (Ed. İbrahim Özcoşar vd.), Fuat Sezgin ve Temel İslam Bilimleri, Divan Kitap, İstanbul.
- Maral, C., (2019), “Fuat Sezgin’in Filolojik Tefsire Bakışı”, (Ed. İbrahim Özcoşar vd.), Fuat Sezgin ve Temel İslam Bilimleri, Divan Kitap, İstanbul.
- Marangozoğlu, İ., (2016), Beyânî Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi, Mizânü’l-Hak İslami İlimler Dergisi, 2, ss. 11-39.

- Mertoğlu, M. S., (2011), “Tefsir”, (DİA), İstanbul.
- Okiç, M. T., (1995), Tefsir ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri, Nun yayıncılık, İstanbul.
- Paçacı, M., (2010), Kur’an’a Giriş, İsam Yayınları, İstanbul.
- Sezgin, F., (1956), Buhârî’nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar, AÜİF Yayınları, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul.
- Sezgin, F., (2015), Arap-İslâm Bilimleri Tarihi, İbtav, Kültür Bakanlığı Yayıncılık, İstanbul.
- Sezgin, F., (2016), Amerika’nın Keşfinde Müslümanlar, (Editör: Kadir Temurçin, Söyleşi ve Konferans Kitabı), Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.
- Sezgin, F., (2018), Bilim Tarihi Sohbetleri, (Söyleşi: Sefer Turan), Timaş Yayınları, İstanbul.
- Sülün, M., (2006), “en-Nâsîh ve’l-Mensûh”, (DİA), İstanbul.
- Şimşek, M. S., (2013), Günümüz Tefsir Problemleri, Kitap Dünyası Yayınları, Konya.
- Türkmen, S., (2000) “Ebû Ubeyde, Hayatı ve Eseri “Mecâzul-Kurân’ın Dil Özellikleri”, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Yerinde, A., (2009), “Mecâzü’l-Kur’ân’ı Çerçevesinde Ebû Ubeyde’nin Tefsirciliği”, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 19, ss. 151-189.